

Een herbeschouwing van het West-Europese multiculturele debat in een ‘*post-truth*’-context

Anémone Seutin^{*1} en Karin Hannes²

Samenvatting

Dit artikel presenteert de bevindingen van een kwalitatieve literatuurstudie over de centrale vraagstukken in het West-Europese ‘multiculturele debat’, met bijzondere aandacht voor de Belgische regio. Het multiculturele debat wordt gedefinieerd als de publieke discussie over de problemen die terecht of onterecht gelinkt worden aan het samen-leven in een cultureel diverse context. De vier sleuteldomeinen die in dit debat geïdentificeerd worden, zijn: (im)migratie, integratie, discriminatie/racisme en de plaats van religie/de islam. Dit artikel tracht een overzicht te geven van de antwoorden die de wetenschappelijke literatuur biedt binnen elk van deze domeinen. De voornaamste conclusie is dat hoewel er onmiskenbaar een grote hoeveelheid aan (ruwe) data beschikbaar is, vooral wat betreft migratie en integratie, de centrale vraagstukken in dit debat slechts in zeer beperkte mate beantwoord worden op basis van gefundeerde empirische bevindingen. Dit bemoeilijkt het bereiken van een wetenschappelijke consensus hierover. Omdat er zich ondertussen in een hele reeks westerse landen politiek-maatschappelijke kenteringen voltrokken hebben die voor velen wijzen op een nieuw ‘*post-truth*’-tijdperk waarin waarheid, feiten en rationaliteit er niet langer toe doen, en omdat diversiteits- en multiculturele kwesties door deze ontwikkelingen weer centraal worden geplaatst in het publieke discours en in de collectieve beeldvorming, worden de mogelijke implicaties van de bevindingen van deze studie in deze context besproken.

Kernwoorden

Multicultureel debat, (im)migratie, integratie, discriminatie, islam/plaats van religie, West-Europa

* anemone.seutin@kuleuven.be

1 Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven & FWO Vlaanderen

2 Centrum voor Sociologisch Onderzoek, KU Leuven

Inleiding

Dit artikel presenteert de bevindingen van een kwalitatieve literatuurstudie over de centrale vraagstukken in het West-Europese ‘multiculturele debat’. Dit wordt hier gedefinieerd als de publieke discussie over de feitelijke, concrete probleempunten en/of problematiseringen die terecht of onterecht gelinkt worden aan het *de facto* samenleven in een cultureel diverse context. Hoewel deze discussie over hoe best samen te leven vanuit de idee van culturele diversiteit al meer dan veertig jaar gaande is, lijkt het herbeschouwen ervan binnen het huidige ‘*post-truth*’-tijdperk ons relevant om twee belangrijke redenen.

Ten eerste is er de niet-aflatende discussie, die van in het begin voor de nodige beroering gezorgd heeft in het publieke discours. Enerzijds omdat het geponeerd werd door extreemrechtse nationalistische partijen zoals onder andere het Franse Front National en het Vlaams Blok, in een prille post-tweedewereldoorlogse context. Anderzijds omdat deze maatschappelijke realiteit tegelijk getekend werd door het einde van de naoorlogse economische groei jaren, ten gevolge van onder andere de oliecrisis van 1973 en 1979, en de hieruit voortvloeiende stijging van de werkloosheid, de groeiende migrantenpopulatie en de zichtbaarheid van de gevolgen van de “gastarbeidersmigratie”, de angst voor de gevolgen van het nieuwe en allesomvattende fenomeen van de globalisering. Ondanks verschuivingen in thematieken en omschrijvingen aan de oppervlakte (bv. overgang van een ‘multiculturaliteit’- naar een ‘diversiteit’-terminologie), zijn veel discussiepunten onafgebroken en weinig substantieel beslecht (cf. bv. Korteweg & Yurdakul, 2014; Zemni 2009). Het (West-Europese) hoofdzoekendebat, waarvan de oorsprong vaak gelegd wordt bij de “*Affaire du voile*” van Creil in 1989, is daar misschien een van de meest opvallende voorbeelden van. Deze toestand vormt de maatschappelijke ‘stand van zaken’ bij aanvang van de recente politiek-maatschappelijke kenteringen.

Ten tweede hebben academici sinds 2010 expliciet verwezen naar een graduele polarisering van de multiculturele realiteit en de opvattingen en attitudes hieromtrent, door uitdrukkingen als “*crisis of multiculturalism*” of “*multicultural backlash*” te gebruiken (cf. Chin, 2017; Lentin & Titley, 2012; Lesińska, 2014; Vollebaek et al., 2015). De verharding van de opvattingen en attitudes tegenover multiculturele kwesties wordt vaak gelinkt aan het verstrengende politieke discours over de “*failure of multiculturalism*” (Allen, 2014; Malik, 2015; Ossewaarde, 2014). Dit argument wordt gevoed door drie recente ontwikkelingen. Een eerste daarvan is de politiek-maatschappelijke context in de ruimere Midden-Oostenregio, waarbij de Arabische lente beschouwd wordt als een katalysator in de ‘ontvlaming’ van reeds bestaande sociaal-economische en politieke conflicten (del Valle & Kassis, 2016; Lister, 2015). Deze ontwikkelingen hebben een aantal repercussies gehad op West-Europa, waaronder de ‘vluchtelingencrisis’ van 2015. Deze ‘crisis’ maakte de systemische dimensies zichtbaar van georganiseerde migratiestromen vanuit vertrek- en transitlanden, evenals het migratiebeleid in transitregio’s en bestemmingslanden (Doornbos et al., 2015; Poppelmonde, 2016). Een

tweede ontwikkeling was de toename van islamitische terroristische aanslagen in Europa vanaf 2012. Deze aanslagen werden gepleegd door zogenaamde ‘geradicaliseerde’ Europese ‘Syriëstrijders’ of ‘*homegrown terrorists*’ (Hamid, 2017; Segers & Arnoudt, 2014; Struys, 2018), wat vervolgens de publieke aandacht vestigde op de beduidende aanwezigheid in Europa van islamitische en fundamentalistische politieke stromingen. Een derde ontwikkeling die ook voelbaar was in Vlaanderen was het ontsporen van de spanningen binnen minderheidsgroepen betreffende politieke gebeurtenissen in Turkije (de zogenaamde coup in de zomer van 2016). Deze spanningen culmineerden toen in interne gewelduitbarstingen en bevorderden reactionaire gevoelens ten aanzien van het ‘Westen’ (Casagrande & Vanhoudt, 2016; Lesaffer, 2016; Somers, 2016).

Deze synchroniciteit van ontwikkelingen en de polarisering van de multiculturele realiteit culmineerden in de huidige kenteringen in realiteitsbeschouwingen, aangevoerd in 2016 door het Brexit-referendum en de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten. Dit initieerde de huidige ‘*post-truth*’-discussie en de bekommernis dat feiten, rationaliteit en kennis er niet langer toe doen in de publieke opinie/discours - of er alvast veel minder toe doen dan emoties en opinies (Billiet et al., 2018; Wang, 2016). Multiculturele kwesties zoals migratie-, integratie-, identiteitsvraagstukken waren toonaangevend in deze shifts (Khomami, 2016; Dove, 2016), die vervolgens bevestigd werden door gelijkaardige verkiezingsuitkomsten in Oostenrijk, Italië, Hongarije, Zweden, Frankrijk, Duitsland en onlangs Vlaanderen (BBC News, 2019; Santens, 2019). De opzet van de voorliggende literatuurstudie was om zich een geïnformeerd realiteitsbeeld te kunnen vormen van de geïdentificeerde centrale kwesties in het multiculturele debat, in het licht van dit maatschappelijke klimaat van aanhoudende en oplopende onrust, beroering en verwarring, en onzekerheid. Dit artikel brengt een overzicht van de ankerpunten waarop dit realiteitsbeeld gebaseerd is. Daartoe bieden we inzage in empirisch gestaafe bevindingen waarmee de wetenschappelijke literatuur momenteel een antwoord tracht te bieden op prangende vragen.

Methodologie

De inzichten die in dit artikel uiteengezet worden, zijn het product van een narratieve literatuurstudie die uit twee fasen bestaat. In een eerste fase werden de centrale vraagstukken in de literatuur in het West-Europese multiculturele debat vanuit een ruime inductieve, kwalitatieve benadering geïdentificeerd. Het centrale concept in deze literatuurstudie dat de basis vormt van deze vraagstellingen, is multiculturaliteit.

De enige conceptuele afbakening bij aanvang was de search te laten vertrekken vanuit de multiculturele terminologie, en het multiculturele debat is het initiële centrale concept waarrond een narratief wordt opgebouwd. De term ‘multicultureel debat’ wordt al jarenlang gebruikt in de westerse context, maar de invulling ervan blijft doorgaans vrij vaag. In zijn overzicht van multiculturele debatten in westerse samenlevingen legt Colombo (2015) uit dat er over een grote variëteit aan topics wordt

gesproken, zoals integratiebeleid en sociale welvaartsregimes, de wettelijke en politieke accommodatie van culturele diversiteit, de beheersing van immigratie en nationale grenzen, de erkenning van en het respect voor culturele en religieuze verschillen en de ideologische representatie van identiteiten en culturen. Deze situaties kunnen benaderd worden vanuit perspectieven die multiculturalisme 1) als een normatieve kwestie beschouwen of, 2) als een ideologie, of 3) als een feitelijk kenmerk van huidige samenlevingen. *Deze perspectieven zijn vaak verwant.* Binnen elk perspectief komen de feitelijke probleempunten en/of problematiseringen die terecht of onterecht gelinkt worden aan het *de facto* samenleven in een cultureel diverse context aan bod. Bijvoorbeeld, ruimtelijke concentratie/segregatie, arbeidsmarktparticipatie, taalbeheersing enzovoort. Dit lijken wezenlijk de centrale aandachtspunten of alleszins vertrekpunten te vormen in het publieke debat. In deze literatuurstudie focussen we op deze derde, ‘feitelijke’ dimensie van multiculturalisme als een kenmerk van de huidige globale samenlevingen waarin culturele verschillen worden geproduceerd en gereproduceerd, en die bijgevolg bepaalde vraagstellingen en spanningen genereren (Colombo, 2015).

Om de centrale vraagstukken met betrekking tot de ‘feitelijke’ dimensie van het West-Europese multiculturele debat te identificeren, werden verschillende sleutelwoorden gebruikt, zoals ‘*multicultural debate*’, ‘*definitions of multicultural debate*’, maar ook gerelateerde zoekopdrachten zoals ‘*multiple definitions multicultural literature*’. Dit leidde tot de identificatie van een reeks sleutelwoorden, zoals: ‘*(ethnic/cultural/immigration generated) diversity*’; ‘*culture*’; ‘*social cohesion*’; ‘*Muslims*’; ‘*Islam*’; ‘*identity*’; ‘*integration*’; ‘*ethnic penalty(ies)*’; ‘*ethnic minorities*’. Op basis van deze terugkomende sleutelwoorden en relevante referenties, werd de search maximaal uitgebreid naar voorkomende zoektermencombinaties, zoals de combinatie ‘*(ethnic/cultural/immigration-generated) diversity AND social cohesion/prejudice/immigration*’; ‘*identity AND diversity*’; ‘*trust AND social cohesion AND community disadvantage*’; ‘*Islam AND Europe AND ethno-religious penalties/immigration/minority rights*’. De sleutelwoorden en onderwerpen van de geraadpleegde onderzoeken werden vervolgens gegroepeerd op basis van de thematieken die als centraal en gemeenschappelijk aan al deze studies² geïdentificeerd werden. Er werd als het ware een ‘diamant-benadering’ gevolgd, waarin een eerste fase van ruime verkenning en verdieping leidde tot een inductieve vernauwing en uiteindelijk afbakening van de literatuuranalyse.

2 Bv.: *(in-)group/ethnic/cultural/racial/religious/Muslim/Islamic/social identity; multiculturalism; politics of identity; culture; imagined community; community cohesion; religious/secular/pious Muslim(s); immigrants/immigration; Islamophobia; anti-Muslim prejudice/sentiment; (European) Muslim(s); Muslim women; assimilation; integration; prejudice; (negative) attitudes; threat perception; (group/perceived/perceived group) threat(s); exclusion; segregation; concentration; ethno-religious penalty(ies)/pay gap; other/othering/otherness; representation; perception. ...* → gemeenschappelijk centraal thema: discriminatie/racisme.

De tweede fase bestond in het distilleren en contextualiseren van de empirische bevindingen omtrent deze vraagstukken, aangereikt vanuit wetenschappelijke literatuur. Er werd actief gezocht naar argumentaties die met empirische *evidence* onderbouwd werden en waar dus bijgevolg een gefundeerde consensus rond bestaat. Het risico op vertekening dat voortvloeit uit de keuze voor een narratieve literatuurstudie aangestuurd door een doelgerichte selectie van artikels (Hart, 2018) werd geremedieerd door het consulteren van een brede waaier aan bronnen, waarvan de inzichten met elkaar gekruist werden: wij hebben gebruikgemaakt van verscheidene databases (WoS, Google Scholar en Limo) voor het raadplegen van academische literatuur. Deze werden aangevuld met grijze literatuur³ uitgegeven door professionele organisaties op Vlaams, Belgisch, Europees en internationaal niveau (zoals Myria, Agentschap Binnenlands Bestuur, Eurostat, OECD enz.). Ook vulgariserende literatuur geproduceerd door academiëci, (ex-)beleidsmedewerkers en dergelijke (cf. Scheffer, 2009; Sorel-Sutter, 2011; Stalker, 2001; Van Hiel, 2016) werden meegenomen. Ten slotte werden ook experts geconsulteerd die onderzoek doen naar de geïdentificeerde centrale vraagstukken, voor de bijstelling van de verkregen inzichten, en werden de referentielijsten van de geraadpleegde academische literatuur benut.

De search werd uitgevoerd over (sub)disciplines heen, rekening houdend met de sociologische, politicologische, psychologische, economische en andere gerelateerde menswetenschappelijke literatuur. Aangezien de literatuurstudie vertrekt vanuit een kwalitatieve opzet, werd er niet enkel op titels en zoektermen, maar ook op de inhoud van abstracten en de bibliografische informatie gescreend. De records werden beheerd door middel van het bibliografische software package Endnote. Wat de keuzes omtrent dekking betreft, werden in de search zowel empirisch kwantitatieve als kwalitatieve en theoretiserende werken geraadpleegd. Diversiteitsgerelateerde werken in een niet-West-Europese context werden initieel geraadpleegd ter vergelijking, maar uiteindelijk van het onderzoek uitgesloten. De vroegste werken die gevonden werden bij het uitvoeren van de initiële zoekopdrachten, dateren van eind jaren 1970⁴ (Carby, 1979; Hannan, 1983; Hourihan & Chapin, 1976). Wat taalafbakening betreft, werden Engels-, Nederlands-, Frans- en Duitstalige werken in rekening genomen. Dit zoekproces werd doorgezet tot analytische saturatie werd bereikt. Ten slotte werd de algemene afbakening herhaald met specifieke focus op de Belgische context. Bij wijze van spreken werd er op die manier een ‘zoom-out’ van de literatuur verkregen, in plaats van de meer gebruikelijke ‘inzoomende’ benaderingen, waarbij de zoektocht afgebakend wordt op één begrensde (sub)discipline of aspect van de literatuur.

3 Publicaties die niet via de erkende uitgeverijen en boekhandels worden verspreid, zoals scripties, rapporten en dissertaties, die bibliografisch moeilijk te traceren zijn.

4 Voor die periode werd er heel wat literatuur gevonden rond “interculturaliteit”, “interculturalisme”, “interculturele communicatie” (cf. Hall & Whyte, 1960; Kaplan, 1966; Smith, 1955).

Bevindingen

Uit de literatuurstudie identificeerden we vier - gerelateerde - sleutelvraagstukken die duidelijk centraal lijken te staan in het multiculturele debat sinds meer dan veertig jaar, namelijk:

1. (Im)migratie, met als centrale vraag: onder welke omstandigheden is (im)migratie al dan niet gunstig, en voor wie?
2. Integratie, met als centrale vraag: onder welke omstandigheden is integratie al dan niet problematisch, nodig, en kan ze al dan niet verwacht worden?
3. Discriminatie/racisme, met als centrale vraag: wat is de impact van racisme en discriminatie op minderheidsgroepen en op de samenleving?
4. Plaats van religie/islam, met als centrale vraag: in hoeverre en in welke omstandigheden vormt de (fundamentalistische en politieke) islam een sociaal-culturele bekommernis in de huidige West-Europese context, en wat is dan al dan niet de geschikte plaats en vorm van religie in onze samenlevingen?

De exploratieve literatuurstudie leidde tot het inzicht dat er weinig empirisch gestaafde bevindingen voorhanden zijn die tot een consensus zouden kunnen leiden over de vier voormelde sleutelvragen. Er is wel een zeer grote hoeveelheid aan studies voorhanden die descriptief georiënteerd zijn en aanzetten tot reflectie. Deze studies spreken elkaar echter vaak tegen, zowel in hun bevindingen als in hun conclusies. In een eerste deel lichten wij een aspect toe uit de vraagstellingen integratie en plaats van religie/islam in de samenleving, waarover er een *consensus* lijkt te zijn in de wetenschappelijke literatuur.

In een tweede deel focussen we op aspecten waarvoor de kans op het vinden van een *consensus wordt ondermijnd*, onder meer door een gebrek aan consistentie in de *evidence* gegenereerd via wetenschappelijke studies. We lichten toe wat nu juist de waargenomen problemen zijn met betrekking tot het genereren van *evidence* rond de vraagstukken (im)migratie, integratie, discriminatie/racisme en plaats van religie/islam.

Vraagstellingen waarvoor een consensus tot de wetenschappelijke mogelijkheden behoort

Dit literatuuroverzicht brengt hoofdzakelijk twee zaken naar boven waarover onderzoekers het eens lijken te zijn.

Structurele integratie

Ten eerste lijkt er een duidelijke consensus te bestaan over de moeilijkere structurele integratie van (niet-EU/-westerse⁵) immigranten en hun kinderen. Integratie wordt

5 Alle bevindingen die in dit onderdeel weergegeven worden, betreffen studies die bij het vergelijken van de sociaal-economische participatie en structurele integratie van inheemse en

hier zo ruim mogelijk omschreven volgens de drie componenten zoals door Wets (2006) gehanteerd, namelijk: het sociale, het culturele en het structurele aspect. Sociale integratie verwijst naar de mate van interactie tussen de immigranten en ‘native’ bevolkingsgroepen. Culturele integratie verwijst naar de mate waarin verschillende bevolkingsgroepen dezelfde normen, waarden, voorkeuren, ideeën en attitudes tegenover gendergelijkheid of de rol van religie in de inrichting van de samenleving delen. Structurele integratie impliceert dat immigranten en hun nakomelingen gelijke toegang krijgen tot en in gelijke mate deelnemen aan de belangrijke maatschappelijke instellingen zoals onderwijs, tewerkstelling, huisvesting, het politieke systeem en gezondheidszorg. De wetenschappelijke consensus die geïdentificeerd werd, betreft deze structurele integratie.

Ondanks de methodologische beperkingen, die in het tweede deel van dit artikel besproken worden - in het bijzonder de conceptuele discussie met betrekking tot integratie - bevestigen onderzoekers quasi-unaniem dat sommige minderheidsgroepen meer moeilijkheden ervaren in termen van *tewerkstelling*, *onderwijs* en *sociale mobiliteit*. Binnen de kritische literatuurlijn wordt deze aanwijzing onderkend als onlosmakelijk gevolg van het vraagstuk van de ‘(un)equal opportunities’ (discriminatie) (cf. Modood, 2015; Yaqin et al., 2018). De sterke indicaties voor deze moeilijker structurele integratie van (niet-EU/-westerse⁶) immigranten en hun kinderen in België en Vlaanderen werd in de afgelopen decennia quasi-unaniem empirisch bevestigd in de literatuur (cf. Corluy et al., 2015; Noppe et al., 2018; Phalet & Swyngedouw, 2003; Vanduyndslager et al., 2013; Wets, 2006). Bijvoorbeeld, wat tewerkstelling betreft: in 2016 was de werkloosheidsgraad van Belgen van niet-EU-herkomst, Belgen van EU-herkomst en ‘natives’ respectievelijk 13,8 procent, 6,9 procent, en 3,7 procent. Deze percentages zijn sinds 2005 vrij stabiel. Onder de personen van niet-EU-herkomst zijn de meest kwetsbare groepen van Turkse (14,1%), Maghrebijnse (15,2%) en DR Congoese, Rwandese, Burundese (15,5%) herkomst. Voor langdurige en zeer langdurige werkloosheid zijn er gelijkaardige percentages: tussen 2009 en 2016 daalden deze percentages met respectievelijk 0,4 procent en 3,3 procent voor ‘natives’, met respectievelijk 3,1 procent en 1,3 procent voor personen met een EU-herkomst, terwijl deze stegen met respectievelijk 7,7 procent en 5,9 procent voor personen met een niet-EU-herkomst, van wie de meest getroffen personen van Congoese, Rwandese, Burundese, Maghrebijnse of Turkse herkomst waren (Noppe et al., 2018, pp. 212, 216; cf. ook Van den Broucke et al., 2015). Daarnaast is het aandeel personen in een gezin met zeer lage werkin-

immigrante bevolkingsgroepen het onderscheid “EU-nationaliteit/herkomst” - “niet-EU-nationaliteit/herkomst” hanteren. Alleen de studies van het Nederlandse CBS hanteren het onderscheid “westerse nationaliteit/achtergrond” - “niet-westerse nationaliteit/achtergrond”.

6 Alle bevindingen die in dit onderdeel weergegeven worden, betreffen studies die bij het vergelijken van de sociaal-economische participatie en structurele integratie van inheemse en immigrante bevolkingsgroepen het onderscheid “EU-nationaliteit/herkomst” - “niet-EU-nationaliteit/herkomst” hanteren. Alleen de studies van het Nederlandse CBS hanteren het onderscheid “westerse nationaliteit/achtergrond” - “niet-westerse nationaliteit/achtergrond”.

tensiteit vier keer lager onder niet-EU-immigranten (35% zeer lage werkintensiteit) dan onder Belgen en EU-onderdanen (respectievelijk 9% en 8%), en de resultaten zijn bijna identiek naar nationaliteit bij geboorte (Noppe et al., 2018, p. 224). Ten slotte contrasteert de lagere arbeidsmarktparticipatie met de evolutie van de bevolking op arbeidsleeftijd binnen deze groepen: tussen 2009 en 2016 steeg de bevolking op arbeidsleeftijd met 53,6 procent en 29,9 procent voor respectievelijk Belgen van niet-EU herkomst⁷ en Belgen van EU herkomst, terwijl ze daalde met 4,2 procent voor ‘natives’ (Noppe et al., 2018, p. 193).

Wat onderwijs in Vlaanderen betreft, had in 2017 40 procent van de leerlingen van vreemde nationaliteit en 31 procent van de leerlingen van Belgische nationaliteit die thuis geen Nederlands spreken, een achterstand van minstens een jaar aan het einde van hun schooltraject in het basisonderwijs, in vergelijking met 11 procent bij Belgische leerlingen die thuis Nederlands spreken. In het laatste jaar van het secundair onderwijs bereikt deze achterstand respectievelijk 71 procent en 66 procent voor leerlingen van vreemde nationaliteit en leerlingen van Belgische nationaliteit die thuis geen Nederlands spreken, in vergelijking met 31 procent bij Belgische leerlingen die thuis Nederlands spreken (Noppe et al., 2018, pp. 234-235). Deze resultaten zijn sinds 2010 vrij stabiel gebleven en de Vlaamse uitslagen van de opeenvolgende PISA-onderzoeken naar de onderwijsprestaties van 15-jarigen geven consistent aan dat autochtone leerlingen veel betere punten halen dan leerlingen die in het buitenland geboren zijn of waarvan één of beide ouders in een ander land geboren zijn (Van den Broucke et al., 2015, p. 183). Onderzoekers lijken steeds meer hun bekommernis te uiten over het feit dat eerste-generatieleerlingen in Vlaanderen bijna dezelfde resultaten behalen als tweede-generatieleerlingen; of over het feit dat hoewel deze onderwijsachterstand duidelijk de belangrijkste verklarende factor lijkt te zijn voor de eerder aangehaalde werkloosheidskloof, deze kloof bij de zogenaamde tweede generatie niettemin hoger is dan men zou verwachten op basis van hun opleidingsniveau, leeftijd en verblijfplaats, vooral wat betreft de Turkse en Marokkaanse minderheidsgroepen (Van den Broucke et al., 2015, p. 183; Corluy et al., 2015; cf. ook De Raedt, 2004; Jensen & Rasmussen, 2011; Pina, Corluy & Verbist, 2015). Het is dan ook niet verrassend dat het armoederisico hoger is voor de bevolkingsgroepen van niet-EU-nationaliteit en -herkomst, en in het bijzonder voor de Turkse, Maghrebijnse, Congolese, Rwandese, Burundese bevolkingsgroepen (Noppe et al., 2018, p. 269; Timmerman, 2006; Van den Broucke et al., 2015, p. 211; Wets, 2006).

Wanneer we deze cijfers vergelijken met inzichten uit andere West-Europese landen, observeren we nationale verschillen, die al dan niet uit beleidskeuzes en lokale omstandigheden voortvloeien. Algemeen gesproken is er in deze landen een gelijkwaardige tendens wat betreft de structurele integratie van een significant deel van de bevolking met een niet-EU-migratieachtergrond. Gorodzeisky en Semyonov (2017) von-

7 Specifiek +27,2%, +39 procent en +69,4% onder Belgen van respectievelijk Turkse, Maghrebijnse en DR Congolese/Rwandese/Burundese herkomst (Van den Broucke et al. 2015, 149).

den in hun vergelijkende studie van negen West-Europese ‘oude immigratielanden’ bijvoorbeeld dat het percentage werkloze mannen in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Zweden tussen twee en vijf maal hoger ligt bij niet-EU-immigranten van de eerste en tweede generatie dan bij de ‘native’ bevolking. In alle landen is dat aandeel beduidend hoger dan bij de migranten van EU-herkomst. In alle onderzochte landen vindt de niet-EU-immigrantenbevolkingsgroep van de tweede generatie moeilijker werk dan de EU- en inheemse bevolkingsgroep van de tweede generatie, en eerstegeneratie-EU-bevolkingsgroepen. Hoewel het niet altijd mogelijk is om voor andere West-Europese landen gedetailleerde cijferverwerkingen naar nationaliteit of herkomst te verkrijgen, worden er in een aantal West-Europese landen bij de tweede generatie vaak grote verschillen gedetecteerd naargelang de herkomstgroep van de ouders (Corluy et al., 2015; cf. ook Heath et al., 2008; Heath, 2009; Heath & Cheung, 2007; OECD, 2010). In Duitsland ervaren voornamelijk Turken en immigranten uit het voormalige Joegoslavië van de tweede generatie een hogere werkloosheidsgraad dan de ‘native’ bevolking, voor Frankrijk gaat het eerder om de tweede generatie Maghrebijnen, Turken, Portugezen (Corluy et al., 2015). Voor Nederland bevindt de kloof zich eerder tussen de tweede generatie Marokkanen, Surinamers, Antillianen en Turken, en de bevolking van Nederlandse herkomst. Het jaarrapport integratie 2018 van het Centraal Bureau voor de Statistiek geeft daar gedetailleerde cijfers voor, die onder meer tonen dat de netto-arbeidsparticipatie in 2017 binnen de bevolking op arbeidsleeftijd van Nederlandse, westerse en niet-westerse achtergrond respectievelijk 68,3 procent, 64,7 procent en 57,4 procent was. Onder de personen van niet-EU-herkomst heeft de meest kwetsbare groep een Marokkaanse achtergrond (54,2%). De verschillen zijn groter wat werkloosheid betreft. Respectievelijk 3,9 procent, 5,7 procent en 11,1 procent van de beroepsbevolking van Nederlandse, westerse- en niet-westerse achtergrond is werkloos. Onder de personen van niet-westerse herkomst zijn de meest kwetsbare groepen van Marokkaanse (11,3%) en Antilliaanse (13,7%) achtergrond (CBS, 2018). Wat onderwijs betreft, slagen leerlingen met een Nederlandse achtergrond binnen het voortgezet onderwijs vaker voor hun eindexamen dan leerlingen met een niet-westerse achtergrond. Leerlingen met een Turkse achtergrond gaan het minst vaak naar havo⁸ of vwo⁹ en slagen ook minder vaak op deze niveaus. In 2017 was het aandeel groep-8-leerlingen¹⁰ met havo- of vwo-advies van Nederlandse en niet-westerse achtergrond respectievelijk 58 procent en 53 procent, maar dat percentage was aanzienlijk lager bij leerlingen van

8 Het hoger algemeen voortgezet onderwijs staat gelijk met het Vlaamse ASO 2e graad (t.e.m. 4e jaar) (https://www.euresscheldemond.info/fileadmin/user_upload/25072016_Opleidingsvergelijk_Vlaanderen-Nederland.pdf).

9 Het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs staat gelijk aan het Vlaamse ASO 3e graad (t.e.m. 6e jaar) (https://www.euresscheldemond.info/fileadmin/user_upload/25072016_Opleidingsvergelijk_Vlaanderen-Nederland.pdf).

10 Leerlingen van groep 8 in het basisonderwijs krijgen voor hun eindtoets van de leerkracht een advies voor het voortgezet onderwijs, wat door de basisschool heroverwogen wordt wanneer de eindtoets beter wordt gemaakt dan verwacht (CBS, 2018, p. 47).

Surinaamse (45%), Marokkaanse (42%), Antilliaanse (37%) en Turkse (37%) achtergrond. De moeilijkheden die een deel van de niet-EU/-westerse immigranten en hun kinderen ervaren op het vlak van tewerkstelling, opleiding, sociale mobiliteit enzovoort, zijn veruit de meest gedocumenteerde bevindingen in de diversiteitsgerelateerde literatuur (Connor & Koenig, 2015; Corluy et al., 2015; Foner & Alba, 2015; Ivan & Agafitei, 2016; Heath et al., 2008; Levels & Dronkers, 2008; Levels, Dronkers & Kraaykamp, 2008; Marks, 2005; Noppe et al., 2018; OECD, 2010; Phalet & Heath, 2010; Uhlendorff & Zimmermann, 2014; van Tubergen, Maas & Flap, 2004; Vandezande et al., 2009).

Visibiliteit van moslims en de islam

Daarnaast lijkt er in de literatuur ook een consensus te zijn over de vaststelling dat debatten over (im)migratie, integratie en discriminatie/racisme in West-Europa onmiskenbaar nauw gelinkt zijn met debatten over de islam (cf. Allen, 2014; Arfi, 2010; Carol et al., 2015; Fekete, 2006; Helbling & Traunmüller, 2016; Koopmans, 2013; Sunier, 2014). Hoewel dit minder dan het vorige punt berust op concreet gestaafd empirisch materiaal, en het empirisch materiaal vaker uit kwalitatief onderzoek bestaat en dus minder veralgemeenbaar is, bevestigen experts quasi-unaniem dat er sprake is van een toenemende religieuze visibiliteit onder Europese moslims. Deze (fysieke) visibiliteit wordt vaak gelinkt aan de hoofddoek, die omschreven wordt als een voortdurende bron van stress in de publieke ruimtes (Hopkins & Greenwood, 2013; Rogozen-Soltar, 2012). Bestaande empirische studies rapporteren over de verschillen in mate van religieuze participatie bij Europese moslims. Zo lijkt religieuze praktisering hoger te zijn bij moslims die naar een koranschool gingen, gesocialiseerd werden in een religieuze omgeving, laag opgeleid zijn, in een buurt wonen waar meer moskeeën zijn, zich meer associëren en omgaan met (een groot aantal) co-ethnics (Fleischmann & Phalet, 2012; Fleischmann et al., 2011; Güngör et al., 2011; Maliepaard & Phalet, 2012; Maliepaard et al., 2010; Peek, 2005; Phalet & Heath, 2010; Phalet & Schönplflug, 2001; Smits et al., 2010). Vooral binnen de tweede en derde generaties werd een toenemende religiositeit gedetecteerd, wat ook beschreven werd als een “*religious/Islamic revival*” (Fadil, 2015; Roy, 2009; Valdez, 2016). Moslimjongeren lijken zich vasthoudend te identificeren met de ‘echte islam’, die verschilt van de islam van hun ouders, die eerder beschouwd wordt als ‘traditioneel’, ‘cultureel’ (Fadil, 2015; Khosrokhavar, 1997). Over de inhoudelijke omschrijving van deze religieuze herbeleving is er aanzienlijke verdeeldheid (cf. Fadil, 2015). Voor sommigen wordt deze zichtbare ‘herbeleving’ aanzienlijk geassocieerd met strenge, orthodoxe en zelfs fundamentalistische religieuze praktijken (de Kadt, 2005; Koopmans, 2015). Anderen nuanceren en herkaderen dergelijke associaties sterk (Buijs, 2009; Olsson, 2014; Peter, 2006), maar over de toegewomen religieuze visibiliteit is er momenteel wel een consensus.

De ‘oorsprong’ van deze religieuze visibiliteit of alleszins de bewustwording hiervan, wordt quasi-unaniem gelinkt aan de Franse “*affaire du foulard*” van 1989, waarbij drie jonge gesluierde meisjes door hun schooldirectie geschorst werden. Dit vormde de

aanleiding voor een algemeen verbreid debat over de plaats van religie in de publieke ruimte. Deze discussie werd in de volgende decennia aangezwengeld door een reeks politieke beslissingen, zoals de recente burqa-verboden in een aantal West-Europese landen, het Zwitserse minaretten-verbod enzovoort (Cherti, 2010). Religieuze rechten worden geduid als het voornaamste punt van maatschappelijke controverse in de discussie over multiculturele rechten (Koopmans, 2013). Er wordt ook duidelijk onderkend dat dit debat over de plaats van religie in de publieke ruimte grotendeels betrekking heeft op de Europese moslimbevolking - die in Europa de grootste minderheid met een migratieachtergrond uitmaakt en bijzonder zichtbaar is - en dus de islam (Koopmans, 2013; Rogozen-Soltar, 2012). Daarom wordt deze discussie soms ook expliciet aangeduid als de *“Muslim question”* (Fadil, 2016; Meer & Modood, 2009; Parekh, 2008). Ten slotte lijkt er ook eensgezindheid over te zijn dat dit debat over de plaats van religie en meer specifiek de islam in de publieke ruimte in essentie een debat over ‘seculiere’ versus ‘religieuze’ waarden en rechten is, en over de vraag welke waarden ‘voorrang’ mogen of moeten krijgen (Gallala, 2006). Er wordt onderkend dat de fysieke visibiliteit van de islam en van praktiserende moslims evident een symbolische dimensie heeft. Dit versterkt het controversiële karakter van het debat en legt zo de grenzen van de tolerantie ten aanzien van ‘redelijke religieuze accommodaties’ in de publieke ruimte bloot, namelijk met de vraag waar deze grenzen (mogen) liggen (Cherti, 2010; Hopkins et al., 2013; Koopmans, 2013). Over de redenen achter de discussie over de grenzen van ‘religieuze accommodatie’ is er aanzienlijke verdeeldheid (cf. de Kadt, 2005; Fadil, 2016; Meer & Modood, 2009; Koopmans, 2013).

Vraagstellingen waarvoor er tot op heden weinig consensus kan worden gevonden

Verder is de academische dissensus over de uiteengezette (im)migratie-, integratie-, discriminatie- en islam/religie-vraagstukken aanzienlijk. Gezien de normatieve dimensie, de methodologische beperkingen die eigen zijn aan de huidige voortgang van wetenschappelijk onderzoek, de vele disciplines en benaderingen, lijkt deze uitkomst perfect te verwachten. Toch was ze op verschillende vlakken ook verrassend, wat hier toegelicht wordt met een aantal voorbeelden. In de eerste paragraaf bespreken we de geïdentificeerde *methodologische beperkingen*, namelijk de inconsistentie van beschikbare data en conceptualisering. In de tweede paragraaf lichten wij het geobserveerde *onevenwicht in de verhouding tussen empirische en theoretiserende literatuur* op academische zoekplatformen en in de academische literatuur toe. In de derde paragraaf bespreken wij *het gebrek aan onderzoek* met betrekking tot sommige deelaspecten van de centrale vraagstukken in het multiculturele debat. In de vierde en laatste paragraaf lichten wij de bestaande *tegenstrijdigheid in empirische bevindingen en interpretaties* toe, enerzijds ten gevolge van de huidige voortgang van menswetenschappelijk onderzoek *an sich*, anderzijds omwille van de verwarring die voortvloeit uit de ongeldigheid van sommige vergelijkingen in de academische discussie.

Methodologische beperkingen

Inconsistentie in data

Het ontwarren van de oorzaken en gevolgen van een fenomeen is moeilijker dan het omschrijven ervan. Maar zelfs descriptieve vraagstukken zijn uitdagend. Dit heeft in eerste instantie te maken met een reeks methodologische aspecten, waaronder de versnippering van beschikbare data. Sinds de jaren 2000 is er een duidelijke inspanning op Belgisch (en Europees) niveau om de dataverzameling steeds meer te systematiseren, waardoor er effectief een grote beschikbaarheid aan ruwe (kwantitatieve) data is, denk bijvoorbeeld aan de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, die een elektronisch netwerk heeft uitgebouwd dat ongeveer tweeduizend verschillende instellingen met elkaar verbindt die actief zijn in de sector van de Sociale Zekerheid. Vooral met betrekking tot (im)migratie, integratie en discriminatie blijven experts verwijzen naar de inconsistentie van beschikbare data, de moeilijkheid om vergelijkbare data uit verschillende landen te verkrijgen - zeker op longitudinale basis - de afhankelijkheid van fragmentarische informatie in afwezigheid van censusdata enzovoort. In de Belgische context zijn de beschikbare ruwe data vaak versnipperd over federale, regionale, lokale niveaus naargelang de bestuursbevoegdheden in het kader waarvan deze data verzameld worden. Zo kan er in de Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor bijvoorbeeld niet steeds consistent (en longitudinaal) een vergelijking gemaakt worden tussen de drie gewesten en het federale niveau (cf. Van den Broucke et al., 2015, pp. 87, 135, 170, 174; Noppe et al., 2018, pp. 45, 52, 72, 75, 82). Gezien de complexiteit van de Europese constructie is het niet verrassend dat deze moeilijkheden zich ook voordoen op Europees niveau (cf. Van den Broucke et al., 2015, pp. 33, 59, 66, 148, 152; Noppe et al., 2018, pp. 53, 82, 90). De publicatie van het THESIM-project (Poulain et al., 2006) bood een actueel en uitgebreid beeld van het hele systeem van statistische databronnen met betrekking tot internationale migratie en asiel in de Europese Unie tot en met september 2005. De auteurs erkennen echter dat migratiebeleid en dataverzamelingssystemen in landen mettertijd kunnen veranderen, wat betekent dat er geen consistente longitudinale database bestaat over de instroom van immigranten (of emigratiestromen), noch op Europees niveau, noch op het niveau van de natiestaten (cf. ook Jacobs et al., 2009; Pedersen et al., 2008). Wat het vraagstuk migratie betreft, bemoeilijkt de kwestie van de illegale migratie ten slotte nog een accurate meting van de omvang van immigratie (cf. Vause, 2018; Lafleur et al., 2018; Blanc, 2008).

Inconsistentie in conceptualisering

Ook wanneer redelijk consistente metingen uitgevoerd (kunnen) worden, blijven descriptieve omschrijvingen uitdagend. Aansluitend op de vorige paragraaf, vormt de inconsistentie, betwisting of vermeende niet-operationaliseerbaarheid van conceptualisering een tweede methodologische beperking. Wat (im)migratie betreft, stellen

we bijvoorbeeld vast dat de aanzienlijke toename van immigratie (waaronder asiel) in de meeste West-Europese landen sinds de jaren 1990 (en in de post-tweedewereldoorlogse periode tot de tweede oliecrisis eind jaren 1970) vanuit een empirisch oogpunt gedocumenteerd is.¹¹ Er zijn een aantal sterk gefundeerde analyses verschenen over de evolutie van de internationale migratiestromen en de nadere vergelijking van de evolutie van deze stromen in zuiderse, westerse en West-Europese landen (cf. Castles & Miller, 2009; Castles, de Haas & Miller, 2013; Collier, 2013). Maar deze vastgestelde aanzienlijke toename van immigratie in West-Europese landen wordt ook weerlegd door een aantal experts, die hiervoor verwijzen naar onder andere de verscheidenheid aan definities van gebruikte concepten. M.b.t. (im)migratie lijken sommige experts zelfs te wijzen naar de absurditeit van deze toestand: er zijn zo veel verschillende concepten (bv. immigrant vs. vreemdeling) die mettertijd zo verschillend gedefinieerd worden, dat zowel de concepten op zich als de inhoudelijke invulling ervan en de cijfers die ermee gepaard gaan, uiteindelijk betekenisloos worden, waardoor men zelfs zou kunnen concluderen dat een (im)migrant uiteindelijk niet bestaat en dat het dus onmogelijk is om cijfers over migratie te achterhalen en mensen te categoriseren (Lafleur et al., 2018, p. 19-29). Wij kunnen dus niet stellen dat er sprake is van een gefundeerde consensus over de toename van de immigratiestromen. Deze conceptuele discussie geldt ook voor het integratie-, discriminatie- en religievraagstuk, bijvoorbeeld: hoe definieer je 'integratie', 'discriminatie', 'concentratie' en 'concentratiewijken', wie beschouw je als lid van een bepaalde 'groep', hoe bakken je een buurt af enzovoort. Zoals opgemerkt in het eerste deel van deze literatuurstudie, is er ondanks deze conceptuele discussie als het ware een consensus over de moeilijkere sociaal-economische participatie binnen een deel van de bovenvermelde minderheidsgroepen. Binnen de kritische literatuurlijn wordt deze aanwijzing onderkend en geduid als een onontkoombaar gevolg van het discriminatievraagstuk. Daarnaast interpreteren wij deze consensus over cijfertendensen mede als een gevolg van het feit dat tewerkstelling, werkintensiteit, onderwijsscores, minder complex in de meting zijn dan cijfertendensen over bijvoorbeeld immigratie, en dus minder ruimte voor ambiguïteit laten.

Onevenwicht in de verhouding tussen empirische en theoretiserende literatuur

Academische zoekplatformen

Deze beperkingen indachtig, is het allerminst verrassend dat wanneer men uitdrukkelijk een empirische zoekopdracht als '*immigration figures/numbers in Europe*', '*migration and immigration in Europe*', '*disagreement on immigration figures in Europe*' op academische platformen als Google Scholar en Web of Science ingeeft, de resultaten voornamelijk bestaan uit argumentatieve, theoretiserende artikels over

11 Voor België/Vlaanderen, cf. Myria (2016), Noppe et al. (2018: 44-47), Van den Broucke et al. (2015, pp. 25-27), Vause (2018), <https://statbel.fgov.be/en/themes/population/migration#figures>.

Europees migratiebeleid, attitudes (inclusief vooroordeel) ten aanzien van immigratie, de (gepercipieerde) culturele dimensies van immigratie, verklarende studies met betrekking tot immigratiepatronen, eerder dan *empirische studies over eigenlijke migratiecijfers*. Bijvoorbeeld: bij het ingeven van de zoekopdracht '*immigration figures in Europe*' in WoS, alle databases, alle jaren, was een van de eerste 25 resultaten gebaseerd op empirische bevindingen. Op Google Scholar waren er vijf van de 40 eerste resultaten gebaseerd op empirische gegevens.¹² Bij het ingeven van zoekopdrachten als '*integration of immigrants in Europe*' of '*integration of non-EU immigrants in Europe*', bestonden de resultaten ook voornamelijk uit argumentatieve artikels over Europees integratiebeleid/-bewind, over de definitie van integratie (vs. assimilatie o.a.), en over de link met (im)migratie en attitudes hieromtrent. Bij gerelateerde zoekopdrachten als '*immigrant integration in Europe comparative perspective*', '*cross-national perspective immigrant integration*' verschijnen enkele studies over het effect van integratiebeleid (Koopmans, 2010; Wright & Bloemraad, 2012). Andere studies vergelijken integratiebewinden en nationale modellen, of bieden theoretiserende perspectieven over deze bewinden, het framen van het integratievraagstuk, of implicaties van integratie op definities van burgerschap (Joppke, 2007; Scholten, 2011).

Beperkte doorstroom van grijze naar academische literatuur

Voor de verwerking van eigenlijke migratie- en integratiecijfers en overzichtsstudies hierover is men grotendeels aangewezen op grijze literatuur bestaande uit verslagen en publicaties vanuit overheidsinstanties als Myria, het Agentschap Binnenlands Bestuur, maar ook jaarverslagen of specifieke verslagen van steden¹³ en gemeenten. In België en Vlaanderen is de beschikbaarheid van dergelijke verslagen vrij recent en niet-longitudinaal consequent. Bijvoorbeeld: de Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor wordt uitgegeven sinds 2013, jaarverslagen van Myria over migratiecijfers zijn terug te vinden vanaf het jaar 2007. Het verkrijgen van vergelijkende dataverslagen op Europees niveau is nog moeilijker en minder empirisch gedetailleerd,¹⁴ met enkele uitzonderingen vanuit het gevoerde beleid op nationaal niveau, zoals Nederland, dat een langere traditie heeft ontwikkeld van informatieverzameling van migratie- en integratiegegevens. Aangezien het niet ontbreekt aan beschikbare data en academici vaker wel dan niet geïnteresseerd zijn in mogelijke vertekeningen die voortvloeien uit me-

12 Zoekopdracht laatst ingegeven op 13 februari 2018; wij merken op dat Google Scholar op 10 oktober 2019 meer empirische resultaten weergeeft.

13 <http://bisa.brussels/publicaties#.XZ8BISgzZPY>; <https://stadincijfers.antwerpen.be/databank/>.

14 Cf. bv. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/nationalreports_en; https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics; <https://fra.europa.eu/en/publication/2012/european-union-minorities-and-discrimination-survey-main-results-report>.

thodologische beperkingen (cf. Jacobs et al., 2009; Lafleur et al., 2018; Poulain et al., 2006), was het lichtelijk verrassend te constateren dat academici deze data onderbenutten en de analyses overlaten aan professionele instanties. Op Vlaams niveau werd de Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor in 2015 samen met een wetenschappelijke instantie (HIVA) geproduceerd, net als de Myriatics 10 gebaseerd is op onderzoek van het Demografisch Onderzoekscentrum van de UCL, maar dat is niet steeds het geval. Dit betekent concreet dat de drempel naar informatieverwerking en bewustwording omtrent de louter empirische realiteit aanzienlijk is. Wie geen statisticus of expert is en zich een geïnformeerde mening tracht te vormen, is grotendeels afhankelijk van deze beperkte verwerkingen, waarin een link met de academische literatuur vaak nog ontbreekt om de cijfers te contextualiseren.

Beperkte reikwijdte van academische empirische studies

Daarnaast is het opvallend dat een groot deel van de empirische studies in de academische literatuur die verschenen bij het ingeven van de bovenvermelde zoekopdrachten, enerzijds voor een groot deel betrekking heeft op surveydata en dus opiniërend is, en anderzijds zeer begrensd en gedifferentieerd is, en dus specifiek inzoomt op een deelaspect van de zoekopdracht, bijvoorbeeld arbeidsmarktdynamieken, attitudes ten aanzien van immigratie of hoogopgeleide immigratie. Dit heeft ongetwijfeld mede te maken met de praktische beperkingen van het academische publicatieformaat (artikels) en zelfs van het formaat van hedendaags wetenschappelijk onderzoek op zich. Men moet bijgevolg veel zoekopdrachten ingeven om zich een algemener beeld te kunnen vormen van deze deelaspecten. Academische synthetiserende overzichten over migratie-/integratiedynamieken bestaan wel, maar ze zijn schaars in verhouding tot de bestaande hoeveelheid literatuur (cf. Castles, de Haas & Miller, 2013; Triandafyllidou & Gropas, 2016; Betts & Collier, 2017; Collier, 2013). Bij het beschouwen van de beschikbare literatuur lijkt het bovendien dat met dergelijke overzichten zelden rekening wordt gehouden. Overigens zijn ze vaak meer gebaseerd op opinies dan op eigenlijke empirische evaluaties van de realiteit. Bijvoorbeeld: in hun verslag over de culturele integratie van immigranten in Europa baseren Algan et al. (2012) zich op data uit de cumulatieve European Social Survey (ESS) van 2001 tot 2009. Maar de ESS is beperkt tot de meting van opinies en attitudes van respondenten over sociaal-culturele en politieke thema's, en percepties van realiteiten kunnen significant verschillen van eigenlijke empirische metingen van deze realiteiten (cf. ook Stuyck et al., 2018; EU-MIDIS, 2009). Ten slotte bieden veel academische boeken eerder een cumulatie aan verscheidene inzoomende invalshoeken over een bepaald thema in 'reader'-formaat dan een wezenlijk integrerend-synthetiserende verwerking van al deze aspecten (cf. Cesari, 2015; Menjívar et al., 2018; Timmerman et al., 2017; Toguslu, 2014).

Ongelijke spreiding van onderzoeksinteresses over topics heen

In het verlengde van de twee vorige paragrafen heeft de vastgestelde verdeeldheid blijkbaar ook te maken met een gebrek aan onderzoek naar bepaalde fenomenen op zich. Veel studies veronderstellen bijvoorbeeld dat racisme en discriminatie de voornaamste oorzaken zijn voor het gebrek aan sociaal-economische participatie van minderheidsgroepen in een West-Europese context. Gezien de aannemelijkheid van deze assumptie, is het verbazend te moeten vaststellen dat discriminatie te weinig gemeten wordt. Zo wijst Koopmans (2016) op het feit dat veel auteurs van *ethnic penalties studies* erkennen dat onverklaarde arbeidsmarktverschillen in afwezigheid van directe discriminatiemetingen strikt genomen geen bewijs van discriminatie vormen, maar tegelijkertijd veronderstellen dat er weinig twijfel bestaat dat discriminatie de voornaamste verklarende variabele is voor de geobserveerde tewerkstellingsverschillen. Deze assumptie is ruim overgenomen buiten het academische veld, door gouvernementele en niet-gouvernementele instanties, hoewel ze lijkt te behoren tot een van de minst empirisch gestaafde verklarende variabelen voor sociaal-economische integratieverschillen tussen ‘natives’ en immigrante minderheden (cf. Furedi, 2017; Haller, 2017; Raines et al., 2017). Sinds 2014 verschijnen er meer studies die processen van discriminatie op de arbeidsmarkt systematisch objectiveren, eerder dan op de perceptie van discriminatie in te gaan (cf. Rich, 2014; Zschirnt & Ruedin, 2016). Er zijn ook gefundeerde studies die deze assumptie sterk weerleggen of herkaderen (cf. Koopmans, 2016; Koopmans et al., 2019).

Momenteel is er ook schaarste aan onderzoek naar de demografische ontwikkelingen in West-Europa, hoewel de toenemende erkenning van de impact van de post-tweedewereldoorlogse en ‘post-globalisering’-immigratiegolven bijzonder besproken wordt in de “super-diversiteit”-literatuur (Meissner & Vertovec, 2015). Er zijn echter weinig consistente empirische accounts die deze evoluties op een substantiële manier evalueren op nationaal en op Europees niveau, wat duidelijk te maken heeft met de eerder besproken methodologische beperkingen (cf. Jacobs et al., 2009). Niettemin vormen de empirische conceptualisering en meting van migratiestromen (in het bijzonder immigratiestromen) een conventionele praktijk in traditionele immigratielanden als de VS, Canada en Australië, terwijl Europeanen deze praktijk doorgaans eerder als problematisch ervaren omwille van de geïmpliceerde racialisering van bepaalde bevolkingsgroepen (cf. Simon et al., 2015). Deze bekommernis lijkt legitiem in het licht van de recente geschiedenis, maar maakt het moeilijk om gepercipieerde demografische evoluties op een betrouwbare manier te staven. Het is bovendien verwarrend dat sommige academici enerzijds lijken te suggereren dat dergelijke accounts onmogelijk zijn, maar tegelijkertijd pleiten voor (etnisch-culturele) diversiteit vanuit de erkenning van demografische evoluties (Lafleur et al., 2018, pp. 117-119).

Wat het integratievraagstuk betreft, is er weinig empirische documentering van het sociale en culturele integratieproces van nieuwkomers en hun kinderen in West-Europese gastlanden. In zijn overzicht van de integratie van nieuwkomers in de Nederland-

se context stelt Elchardus (2017) zelfs een tekort aan informatie vast over structurele integratie, ondanks de Nederlandse traditie van verzameling en verwerking van integratiegegevens. Elchardus (2017) vindt enkel twee consistente empirische studies, die grotendeels beperkt zijn tot economische kwesties en enkele andere aspecten van de structurele integratie van nieuwkomers en hun kinderen, zoals onderwijs. Wat betreft sociale en culturele integratie, blijft het moeilijk om bekommernissen met betrekking tot segregatie en concentratie, kettingmigratie, onverdraagzaamheid tegenover immigranten en socialisatieprocessen binnen minderheidsgroepen te evalueren omdat verwerkte informatie hierover bijna onbestaande is.

Ten slotte, wat betreft het fenomeen van toenemende religiositeit bij een deel van de West-Europese moslimbevolking, wordt de ‘Europese’ islam door academici steeds meer in een transnationale context geplaatst (Bowen, 2004; Grillo, 2004; Hopkins, 2007; Salih, 2004). Daarom is het merkwaardig dat de geopolitieke ontwikkelingen binnen de ideologische centra van de islamitische wereld zelden in acht genomen lijken te worden in de beschouwing van deze toenemende religiositeit, behalve de aandacht die naar radicalisering en jihadisme gaat (Buijs, 2009; Lynch, 2013; Mandaville, 2009). Over deze religieuze herbeleving zijn er voornamelijk een aantal kwalitatief-interpretatieve omschrijvingen voorhanden (cf. Fadil, 2015). Dergelijke kwalitatieve beschrijvingen lijken de meest geschikte manier om de inhoudelijke implicaties van religiositeit überhaupt te duiden. Over de organisatie van deze religieuze herbeleving zijn er veel minder omschrijvingen. Om zich een betrouwbaar algemeen beeld te kunnen vormen van zowel de inhoudelijke omschrijving als de organisatie van deze religieuze herbeleving is er momenteel echter te weinig concreet gestaafd empirisch onderzoek (cf. Fleischmann & Phalet, 2012; Loobuyck & Meier, 2014; Koopmans, 2015). Bestaande verwerkingen van grootschalige enquêtes hebben grotendeels betrekking op attitudes en percepties van moslims ten aanzien van ‘westerse’ opvattingen en omgekeerd (cf. Pew, 2006; Wike & Grim, 2010; Tillie et al., 2012), en in mindere mate op religieuze opvattingen.¹⁵ Verder wordt de vraag in hoeverre en in welke omstandigheden de (fundamentalistische en politieke) islam een sociaal-culturele bekommernis vormt in de huidige West-Europese context, vaak beantwoord vanuit theoretiserende posities zoals het fundamentele (geïndividualiseerde) recht op vrije religiebeleving (Alidadi & Foblets, 2012; Foblets, 2013; Jeldtoft, 2011), het seculariteitsprincipe gebaseerd op humanistische en verlichtingswaarden (Cliteur, 2010) of de ongelijkheidspositie waarin de islam zich bevindt in een context van dominante seculiere normativiteit, negatieve attitudes en “othering” (Arfi, 2010; Betz & Meret, 2009; Creutz-Kämpfi, 2008; Fekete, 2006; Meer, 2013; Salvatore, 2004).

15 Cf. bv. Pew (2013). *The World's Muslims: Religion, Politics and Society. The Pew Forum on Religion and Public Life*. De enige Europese landen die in de survey opgenomen zijn, zijn echter Rusland, Kosovo, Bosnië-Herzegovina en Albanië.

Tegenstrijdige empirische bevindingen en interpretaties

Omwille van de huidige voortgang van menswetenschappelijk onderzoek

Ten slotte bevat de huidige voortgang van menswetenschappelijk onderzoek tegenstrijdigheden in empirische bevindingen en interpretaties omtrent onderzochte fenomenen. De laatste jaren hebben academici weliswaar gewezen op de enorme vooruitgang die geboekt wordt in het identificeren van causale verbanden in diversiteitsgerelateerd onderzoek. De meting van diversiteit is daardoor minder 'naïef'. Er wordt nauwkeuriger gecontroleerd op talrijke variabelen (cf. Hémet, 2015; Corluy et al., 2015). Deze evolutie is echter vrij recent. Momenteel wijzen sommigen er duidelijk op dat discriminatie op de arbeidsmarkt ten aanzien van sommige minderheidsgroepen - waaronder Noord-Afrikaanse bevolkingsgroepen met Arabisch klinkende namen - aanzienlijk is (Blommaert et al., 2014; Connor & Koenig, 2015), terwijl anderen dit sterk nuanceren en herkaderen (Koopmans, 2016; Yildiz, 2016). Experts wijzen er ook op dat bestaande studies over discriminatie vaak niet in staat zijn om het onderscheid te maken tussen 'perceived' en 'experienced' discriminatie (Zick et al., 2011, pp. 22-24; Major & Sawyer, 2009). Belangrijke overzichten over discriminatie in een West-Europese multiculturele context vertrekken ook grotendeels vanuit perceptie (cf. EU-MIDIS, 2009; Stuyck et al., 2018). Causale linken worden in dit kader zelden geïdentificeerd. De heersende opvatting onder academici lijkt te zijn dat leden van benadeelde groepen gewoonlijk de mate waarin zij het persoonlijke doelwit van vooroordelen in het openbaar zijn, onderschatten of zelfs ontkennen. Tegelijkertijd heeft onderzoek aangetoond dat identificatie positief gecorreleerd is met percepties van persoonlijke en groepsdiscriminatie (Major & Sawyer, 2009; cf. ook Devine & Sharp, 2009). Wat de moeilijke sociaal-economische participatie van minderheidsgroepen betreft, wijzen sommigen naar discriminatie of 'ethnic penalties'. Anderen wijzen naar segregatie en concentratie, wat dan weer voortvloeit uit sociaal-economische precariteit, of sociaal-culturele voorkeur (Fairchild, 2009; Musterd, 2005). Nog anderen stellen dat de lagere participatiegraad te wijten is aan socialisatie- en encultureringsprocessen (Lindley, 2012) of aan multiculturele beleidsmaatregelen (Koopmans, 2010).

Wat betreft het fenomeen van toenemende religiositeit in een deel van de West-Europese moslimbevolking, wijzen enkele studies erop dat deze religieuze herbeleving zich in toenemende mate vertaalt in zeer orthodoxe en zelfs fundamentalistische opvattingen over de islam, met een toenemende dwangmatige naleving van theocratische richtlijnen (Elchardus, 2017; Koopmans, 2015; Salzman, 2008; Schaafsma & Williams, 2012; Verkuyten & Yildiz, 2009; cf. ook Khosrokhavar, 2015; Meijer et al., 2009; Vidino, 2010). Dit wordt dan weer sterk weerlegd door andere academici (cf. Buijs, 2009; Fadil, 2015; Fadil & Groeninck, 2016; Jeldtoft, 2011; Kivisto, 2013; Olsson, 2014). De literatuur over (de oorzaken van) jihadisme/radicalisering is evenzeer verdeeld (Borum & Fein, 2017; del Valle, 2016; Kepel, 2015; Moran, 2017; Roy, 2017).

Inconsistentie in vergelijkingen

Deze verdeeldheid m.b.t. de analyse en interpretatie van empirische metingen is soms zichtbaar te wijten aan het feit dat onderzoekers eigenlijk op basis van heel andere 'spelregels' of basisafspraken naar fenomenen kijken, ook al vertrekken ze vanuit dezelfde data. Aangezien dit eigen is aan de geest van wetenschappelijk onderzoek, aan de vrijheid, creativiteit en complexiteit die eigen zijn aan het wetenschappelijke proces, is deze vaststelling op zich vrij vanzelfsprekend. Wanneer er onenigheid is over de definiëring van basisconcepten, methodologische basisafspraken en paradigma's, is het logisch gezien te verwachten dat er zeer gedifferentieerde conclusies getrokken worden. Logischerwijze zijn de onderzoeksvragen zelf bij aanvang dan al heel gedifferentieerd. Maar wat bij het beschouwen van de literatuur wel verwarring creëerde, was dat conclusies die vanuit onderscheidene onderzoeksvragen en referentiekaders verkregen worden, wel vaak tegen elkaar uitgespeeld worden en als basis dienen om elkaar te weerleggen, zowel binnen de academische als binnen de maatschappelijke publieke discussie. Bijvoorbeeld: wat betreft het meten en duiden van het fenomeen van toenemende religiositeit binnen delen van de West-Europese moslimbevolking en de omschrijving van deze religiositeit, lijkt het logisch te verwachten dat statistische bevindingen en andere waarheidsaanspraken verkregen vanuit een 'positief-wetenschappelijk' kader weerlegd worden door kwalitatieve en interpretatieve onderzoekers. De invraagstelling van kwantitatieve operationalisering van zo'n 'interpretatief-constructivistisch' kader, in het bijzonder wat de conceptualisering betreft, lijkt zeer nuttig in het kader van het streven naar validiteit. Een statistiek is immers maar zo goed als het concept dat ze wil meten. Maar de invraagstelling van concepten is niet hetzelfde als het weerleggen van onderzoeksresultaten op zich. Het creëert in die zin verwarring wanneer positief-wetenschappelijke onderzoeksresultaten op basis van getallen weerlegd worden door interpretatief-kwalitatieve onderzoeksresultaten waarin getallen niet de methodologische basis van het gehanteerde analytische kader vormen. De verwarring wordt bovendien versterkt wanneer de weerlegging vanuit zo'n interpretatief-constructivistisch kader gebeurt door het doen van waarheidsuitspraken. Vanuit positief-wetenschappelijk kwalitatief onderzoek zijn deze onmogelijk omwille van de methodologische hoedanigheid van kwalitatief onderzoek. Vanuit interpretatief-constructivistisch kwalitatief onderzoek zijn deze bovendien per definitie contradictorisch met dit paradigmatische kader *an sich* (cf. Koopmans, 2015; Fadil & Groeninck, 2016).

In het kader van de beeldvorming over de omvang en 'kost' van (im)migratie in West-Europa lijkt het ons verwarrend om te verwijzen naar de positieve effecten die berekend worden op basis van een configuratie van 'gereguleerde' immigratie, zonder rekening te houden met de realiteit van 'grootschalige' laagopgeleide immigratie ten gevolge van onder andere de bevolkingsexplosie in Afrika en het ruimere Midden-Oosten (cf. Betts & Collier, 2017; Collier, 2013). In het kader van deze discussie lijkt het accuraat om op basis van beschikbare data te stellen dat internationale migratie in

een globaliserende context maximum 2 à 3,5 procent van de wereldbevolking betreft, en dat deze migratie maar lichtelijk sneller groeit dan de wereldbevolking in haar geheel (cf. OECD, 2009; Stalker, 2001), zolang maar duidelijk genoeg gemaakt wordt dat dergelijke studies niet over hetzelfde gaan als studies die kijken naar de westerse context in het bijzonder. Op basis daarvan blijkt dat 60 procent van de internationale migranten migreert naar geïndustrialiseerde landen, waar ze tussen 10 procent en 12 procent van de bevolking uitmaken, tegenover ongeveer 1,5 procent in ontwikkelingslanden (Castles, de Haas & Miller, 2013, pp. 8-9; cf. ook Favell & Hansen, 2002; Vaughan-Whitehead, 2003). Zelfs op basis van dezelfde beschikbare data en basismethodologie lijkt het perfect mogelijk en accuraat om verschillende conclusies te trekken over de omvang en impact van immigratie, zolang duidelijk gemaakt wordt dat men eerder focust op de publieke perceptie van de nationale bevolking ten aanzien van deze fenomenen en hun sociale constructie (Lafleur et al., 2018) of net eerder op de longitudinale evolutie van de nationale immigratietrends in de afgelopen decennia (Vause, 2018; cf. ook Tribalat, 2010).

De wetenschappelijke beschouwing van deze tegengestelde invalshoeken en inzichten lijkt ons bijzonder nuttig als de premisse van wetenschappelijke pluriformiteit duidelijk en transparant genoeg gemaakt wordt, en dus consequent toegepast wordt. Hoewel wij net als alle andere wetenschappers in theorie vertrekken van deze assumptie, ondervonden wij tijdens deze literatuurstudie dat het besef van de ongeldigheid van dergelijke vergelijkingen noch duidelijk noch vanzelfsprekend is, zeker voor wie geen expert is op het gebied van een gegeven thema. Dit kan een bijzonder desoriënterende impact hebben op de poging om zich een geïnformeerde mening te vormen.

Discussie en conclusie

De opzet van dit literatuuronderzoek was een overzicht van bestaande literatuur te geven op basis waarvan een geïnformeerd realiteitsbeeld werd nagestreefd over de geïdentificeerde kwesties die centraal staan in het multiculturele debat van de afgelopen decennia, namelijk: onder welke omstandigheden is (im)migratie al dan niet gunstig, en voor wie; onder welke omstandigheden is integratie al dan niet problematisch, nodig, en kan ze al dan niet verwacht worden; wat is de impact van racisme en discriminatie op minderheidsgroepen en op de samenleving; in hoeverre en in welke omstandigheden vormt de (fundamentalistische en politieke) islam een sociaal-culturele bekommernis in de huidige West-Europese context en wat is dan al dan niet de geschikte plaats en vorm van religie in onze samenlevingen. De opzet was na te gaan welke van deze vragen vanuit het bestaande wetenschappelijk onderzoek met enige zekerheid beantwoord konden worden. Voor een aspect uit de vraagstelling integratie kan een sterk gefundeerde empirische consensus geïdentificeerd worden, op basis waarvan het dus mogelijk is zich een geïnformeerde mening te vormen. Dit betreft de “structurele integratie”, of moeilijkere sociaal-economische participatie van sommige

(niet-EU/-westerse) immigrantenbevolkingsgroepen en hun kinderen met betrekking tot werkgelegenheid, onderwijs, sociale mobiliteit enzovoort. Voor een aspect uit de vraagstelling over de plaats van religie en islam in de samenleving kan er een consensus geïdentificeerd worden, die echter niet in gelijke mate gebaseerd is op sterk gefundeerde empirie. Dit betreft de toenemende religieuze visibiliteit onder Europese moslims.

Voor andere aspecten van deze vraagstukken, en van de vraagstukken migratie en discriminatie, was het antwoord minder eenduidig. Een van de bevindingen was dat in het licht van de aanzienlijke hoeveelheid aan beschikbare ruwe (kwantitatieve) data en aan menswetenschappelijke literatuur hierover, empirische accounts schaars, bijzonder begrensd, uiteenlopend en verdeeld zijn, en dat de literatuur voor een groot deel gebaseerd lijkt te zijn op theoretisering. Gezien de omvang en pluraliteit van de literatuur is het perfect mogelijk gelijk welk standpunt met *evidence* te onderbouwen en zo inzichten te vergaren op basis van de keuzes die men maakt in de selectie ervan. Deze inzichten zijn dan relevant, maar niet gebaseerd op een sterk gefundeerde empirische consensus en zijn dus eerder speculatief. In deze context is het zeer moeilijk uiteindelijk te weten waarover we het hebben wanneer we spreken over (im)migratie, integratie, discriminatie of plaats van religie, en is het dan ook bijzonder moeilijk om een geïnformeerde mening te vormen over deze kwesties. De meest zekere conclusie die wij op basis van deze literatuurstudie kunnen trekken, is dat het op dit moment niet mogelijk is een duidelijk, tastbaar antwoord te geven met betrekking tot deze vraagstukken.

De eerste vraag voor ons is dan: is deze conclusie correct? Ze vertrekt vanuit een inductieve, narratieve literatuurstudie en is per definitie tentatief. Op de huidige basis is ze niettemin belangwekkend: de uiteenzetting in dit artikel wijst erop dat de wetenschappelijke dissensus over centrale multiculturele vraagstukken niet louter om details gaat. Deze conclusie doet ons bijgevolg inzien dat de humane wetenschappen op dit moment en in het huidige gepolariseerde maatschappelijk-politieke klimaat niet voldoende bij machte zijn om ‘*post-truth*-waanbeelden’ over sociaal-economische en culturele ‘bedreiging’ te weerleggen. Dit verbaast ons in het licht van de huidige maatschappelijk-politieke context van zogenaamde ‘*post-truth*’, omdat het vanuit die beschouwing mogelijk is dat mensen zich gesterkt voelen hun mening te baseren op hun emoties, vooringenomenheden en vooroordelen.

Dat roept een tweede vraag op: wat zijn de implicaties van dit alles voor de menswetenschappelijke disciplines? Ondanks de overvloed aan data die voorhanden is, lijkt er vandaag nog te weinig gebruik van gemaakt te worden om debatlijnen te sluiten of waar nodig te verfijnen. Bijgevolg kan men zich de vraag stellen of het hier omschreven gebrek aan een duidelijke diagnose als een ‘normaal’ gegeven beschouwd dient te worden. Concreet gesteld: is het na meer dan veertig jaar wetenschappelijk onderzoek naar deze centrale vraagstukken in een West-Europese context realistisch om uiteindelijk een duidelijke, stevige - of zelfs minimale - diagnose te verwachten? Indien dit niet realistisch is, wat afgeleid zou kunnen worden uit de in dit artikel uiteengezette beperkingen, vormt deze situatie onzes inziens slechts een probleem voor zover dit in

de huidige context verwarring creëert of kan creëren: 1) wat betreft de academische discussie, wanneer de premisse van wetenschappelijke pluriformiteit niet consequent toegepast wordt, waardoor conclusies die vanuit onderscheidene onderzoeksvragen of referentiekaders getrokken worden, *de facto* tegen elkaar opgezet worden en als basis dienen om elkaar te weerleggen; 2) wat betreft de maatschappelijke publieke discussie, wanneer deze wetenschappelijke premisse onvoldoende duidelijk en transparant gemaakt wordt aan het publiek, met andere woorden, wanneer in de interventies in de publieke discussie niet duidelijk genoeg gemaakt wordt dat men ervan uitgaat dat de wetenschap niet in staat is een antwoord te geven met betrekking tot de besproken problematieken.

Indien het wél realistisch is om een antwoord te verwachten op deze centrale vraagstukken, zou dit impliceren dat er omgegaan kan worden met methodologische beperkingen. De eerstvolgende vraag die bij ons opkomt, is dan: hoe kijken wetenschappers naar dit gebrek aan diagnose, en verandert de huidige *post-truth*-discussie enigermate hoe wij daarnaar kijken of dienen te kijken? Wetenschappers hebben veel aandacht voor de vertekende effecten van essentialisering en eendracht, omdat die duidelijk leiden tot de oversimplificatie van complexe realiteiten. Is er ook voldoende aandacht voor de vertekende effecten van dissensus, te veel en langdurige verdeeldheid, het overcompliceren van oplosbare onderzoeksvragen? Of zijn hier geen latente effecten aan verbonden? Wij overwegen op basis van dit verslag beide mogelijkheden en onderzoeken deze verder.

Bibliografie

- Algan, Y., Bisin, A., Manning, A. & Verdier, T. (2012). *Cultural integration of immigrants in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Alidadi, K., Foblets, M.-C. (2012). Framing Multicultural Challenges in Freedom of Religion Terms. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 30(4), 388-416.
- Allen, C. (2014). Islamophobia and the Crises of Europe's Multiculturalism. In E. Toğuşlu, J. Leman & İ. Mesut Sezgin (Eds.), *New Multicultural Identities in Europe: Religion and Ethnicity in Secular Societies* (p. 213). Leuven: Leuven University Press.
- Arfi, B. (2010). "Euro-Islam": Going Beyond the Aporiatic Politics of Othering. *International Political Sociology*, 4(3), 236-252.
- BBC News (2019, 24/09/2019). Europe and right-wing nationalism: A country-by-country guide. *BBC News*.
- Betts, A. & Collier, P. (2017). *Refuge: transforming a broken refugee system*. London: Penguin UK.
- Betz, H.-G. & Meret, S. (2009). Revisiting Lepanto: the political mobilization against Islam in contemporary Western Europe. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 313-334.
- Billiet, J., Opgenhaffen, M., Pattyn, B. & Van Aelst, P. (2018). *De strijd om de waarheid: over nepnieuws en desinformatie in de digitale mediawereld*. Brussel: KVAB Press.
- Blanc, Y. (2008). Le marché mondial de la migration. Entretien. *Le Débat*, (4), 168.

- Blommaert, L., Coenders, M. & Van Tubergen, F. (2014). Discrimination of Arabic-Named Applicants in the Netherlands: An Internet-Based Field Experiment Examining Different Phases in Online Recruitment Procedures. *Social Forces*, 92(3), 957-982.
- Borum, R. & Fein, R. (2017). The Psychology of Foreign Fighters. *Studies in Conflict & Terrorism*, 40(3), 248-266.
- Bowen, J.R. (2004). Beyond Migration: Islam as a Transnational Public Space. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(5), 879-894.
- Buijs, F.J. (2009). Muslims in the Netherlands: Social and Political Developments after 9/11. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(3), 421-438.
- Carby, H. (1979). *Multicultural fictions*. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham.
- Carol, S., Helbling, M. & Michalowski, I. (2015). A Struggle over Religious Rights? How Muslim Immigrants and Christian Natives View the Accommodation of Religion in Six European Countries. *Social Forces*, 94(2), 647-671.
- Casagrande, L. & Vanhoudt, R. (2016, 18/07/2016). Haatcampagne al langer bezig. *Het Belang van Limburg*.
- Castles, S. & Miller, M.J. (2009). *The age of migration: international population movements in the modern world* (4th ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Castles, S., de Haas, H. & Miller, M.J. (2013). *The age of migration: International population movements in the modern world*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2018). *Jaarrapport Integratie 2018*. Den Haag: CBS.
- Cesari, J. (2015). *The Oxford Handbook of European Islam* (first ed.). New York: Oxford University Press.
- Cherti, M. (2010). The politics of Muslim visibility in Europe. *Public Policy Research*, 17(3), 157-161.
- Chin, R. (2017). *The crisis of multiculturalism in Europe: a history*. Oxford: Princeton University Press.
- Cliteur, P.B. (2010). *The secular outlook: in defense of moral and political secularism*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Collier, P. (2013). *Exodus: immigration and multiculturalism in the 21st century*. London: Allen Lane.
- Colombo, E. (2015). Multiculturalisms: An overview of multicultural debates in western societies. *Current Sociology*, 63(6), 800-824.
- Connor, P. & Koenig, M. (2015). Explaining the Muslim employment gap in Western Europe: Individual-level effects and ethno-religious penalties. *Social Science Research*, 49, 191-201.
- Corluy, V., Haemels, J., Marx, I. & Verbist, G. (2015). *The labour market position of second-generation immigrants in Belgium* (Vol. no. 2015). Brussels: National Bank of Belgium.
- Creutz-Kämppi, K. (2008). The Othering of Islam in a European context. *Nordicom Review*, 29(2), 295-308.
- de Kadt, E. (2005). Abusing Cultural Freedom: coercion in the name of God. *Journal of Human Development*, 6(1), 55-76.
- De Raedt, T. (2004). Muslims in Belgium: a case study of emerging identities. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24(1), 9-30.
- del Valle, A. (2016). *Les vrais ennemis de l'Occident. Du rejet de la Russie à l'islamisation des sociétés ouvertes*. Paris: Editions du Toucan, L'Artilleur.

- del Valle, A. & Kassis, R. (2016). *Comprendre le chaos syrien. Des révolutions arabes au jihad mondial*. Paris: Éditions du Toucan, L'Artilleur.
- Devine, P.G. & Sharp, L.B. (2009). Cognitive processes: Automaticity and control in stereotyping and prejudice. In T.D. Nelson (Ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (pp.61-88). New York: Psychology Press.
- Doornbos, H., Renson, I. & Schoofs, N. (2015). De vluchtelingencrisis in 25 vragen en antwoorden. *De Tijd*.
- Dove, T. (2016, 1/09/2016). Transcript of Donald Trump's Immigration Speech. *The New York Times*.
- Elchardus, M. (2017). Wat zegt de culturele integratie van moslims over de opname van vluchtelingen? In Sie Dhian Ho, M., Cuperus, R. & Pilon, A. (Eds.), *Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality test*. Amsterdam: Van Genneep.
- EU-MIDIS. (2009). *European Union Minorities and Discrimination Survey*. European Union Agency for Fundamental Rights.
- Fadil, N. (2015). Recalling the 'Islam of the parents' liberal and secular Muslims redefining the contours of religious authenticity. *Identities*, 1-18.
- Fadil, N. (2016). 'Are we all secular/ized yet?': reflections on David Goldberg's 'Are we all post-racial yet?'. *Ethnic and Racial Studies*, 39(13), 2261-2268.
- Fadil, N. & Groeninck, M. (2016, 09/06/2016). In de praktijk lukt samenleven wel. *De Standaard*.
- Fairchild, G.B. (2009). Residential Segregation Influences on the Likelihood of Ethnic Self-Employment. *Entrepreneurship: Theory & Practice*, 33(2), 373-395.
- Favell, A. & Hansen, R. (2002). Markets against politics: migration, EU enlargement and the idea of Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(4), 581-601.
- Fekete, L. (2006). Enlightened fundamentalism? Immigration, feminism and the right. *Race and class*, 48(2), 1-22.
- Fleischmann, F. & Phalet, K. (2012). Integration and religiosity among the Turkish second generation in Europe: a comparative analysis across four capital cities. *Ethnic and Racial Studies*, 35(2), 320-341.
- Fleischmann, F., Phalet, K. & Klein, O. (2011). Religious identification and politicization in the face of discrimination: Support for political Islam and political action among the Turkish and Moroccan second generation in Europe. *British Journal of Social Psychology*, 50(4), 628-648.
- Foblets, M.-C. (2013). Freedom of religion and belief in the European workplace. *International Journal of Discrimination and the Law*, 13(2-3), 240-255.
- Foner, N. & Alba, R.D. (2015). *Strangers no more: immigration and the challenges of integration in North America and Western Europe*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Furedi, F. (2017). *Populism and the European Culture Wars: The Conflict of Values Between Hungary and the EU*. London: Routledge.
- Gallala, I. (2006). The Islamic Headscarf: An Example of Surmountable Conflict between Sharī'a and the Fundamental Principles of Europe. *European Law Journal*, 12(5), 593-612.
- Gorodzeisky, A. & Semyonov, M. (2017). Labor force participation, unemployment and occupational attainment among immigrants in West European countries. *PLoS ONE*, 12(5).
- Grillo, R. (2004). Islam and Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(5), 861-878.

- Güngör, D., Fleischmann, F. & Phalet, K. (2011). Religious Identification, Beliefs, and Practices Among Turkish Belgian and Moroccan Belgian Muslims: Intergenerational Continuity and Acculturative Change. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(8), 1356-1374.
- Haller, M. (2017). *Die „Flüchtlingskrise“ in den Medien. Tagesaktueller Journalismus zwischen Meinung und Information*. Frankfurt am Main: Otto Brenner Stiftung.
- Hamid, N. (2017, 26/08/2017). Wat drijft de terrorist? *De Standaard*.
- Hannan, A.W. (1983). Multicultural Education and Teacher Education: the British case with some American comparisons. *European Journal of Teacher Education*, 6(1), 79-86.
- Hart, C. (2018). *Doing a literature review: Releasing the research imagination*. London: Sage.
- Heath, A. (2009). *The Labour Market Integration of the Children of Immigrants: Main Determinants of Educational and Labour Market Outcomes*. Oxford: Nuffield College, Oxford University.
- Heath, A., & Cheung, S.Y. (2007). Unequal Chances: Ethnic Minorities in Western Labour Markets. *Proceedings of the British Academy*, 137.
- Heath, A. & Demireva, N. (2014). Has multiculturalism failed in Britain? *Ethnic and Racial Studies*, 37(1), 161-180.
- Heath, A., Rothon, C. & Kilpi, E. (2008). The second generation in Western Europe: Education, unemployment, and occupational attainment. *Annu. Rev. Sociol.*, 34, 211-235.
- Helbling, M. & Traunmüller, R. (2016). How State Support of Religion Shapes Attitudes Toward Muslim Immigrants: New Evidence From a Sub-National Comparison. *Comparative Political Studies*, 49(3), 391-424.
- Hémet, C. (2015). Diversity and well-being. Local effects and causal approaches. In R. Koopmans, B. Lancee & M. Schaeffer (Eds.), *Social Cohesion and Immigration in Europe and North America: mechanisms, conditions and causality*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Hopkins, P. (2007). 'Blue squares', 'proper' Muslims and transnational networks: Narratives of national and religious identities amongst young Muslim men living in Scotland. *Ethnicities*, 7(1), 61-81.
- Hopkins, N. & Greenwood, R.M. (2013). Hijab, visibility and the performance of identity. *European Journal of Social Psychology*, 43(5), 438-447.
- Hourihan, J.J. & Chapin, D. (1976). Multi-Cultural Education in a Pluralistic Society. *Anthropology & Education Quarterly*, 7(4), 23-26.
- Ivan, G. & Agafiței, M. (2016). *First and second-generation immigrants - statistics on labour market indicators*. *Statistics Explained*, Eurostat.
- Jacobs, D., Swyngedouw, M., Hanquinet, L., Vandezande, V., Andersson, R., Horta, A.-P.B., Berger, M., Diani, M., Ferrer, A.G., Giugni, M., Morariu, M., Pilati, K. & Statham, P. (2009). The challenge of measuring immigrant origin and immigration-related ethnicity in Europe. *Journal of International Migration and Integration*, 10(1), 67-88.
- Jansen, Y. (2015). Secularism, Assimilation and the Crisis of Multiculturalism: French Modernist Legacies Response. *Ethnicities*, 15(6), 860-864.
- Jeldtoft, N. (2011). Lived Islam: religious identity with 'non-organized' Muslim minorities. *Ethnic and Racial Studies*, 34(7), 1134-1151.
- Jensen, P. & Rasmussen, A.W. (2011). The effect of immigrant concentration in schools on native and immigrant children's reading and math skills. *Economics of Education Review*, 30(6), 1503-1515.
- Joppke, C. (2007). Beyond national models: Civic integration policies for immigrants in Western Europe. *West European Politics*, 30(1), 1-22.

- Kepel, G. (2015). *Terreur dans l'Hexagone. Genèse du djihad français*. Paris: Editions Gallimard.
- Khomami, N. (2016, 25/04/2016). Brexit is only way to control immigration, campaigners claim. *The Guardian*.
- Khosrokhavar, F. (1997). *L'islam des jeunes*. Paris: Editions de l'Atelier.
- Khosrokhavar, F. (2015). *Inside jihadism: understanding jihadi movements worldwide*. London: Routledge.
- Kivisto, P. (2013). (Mis)reading muslims and multiculturalism.(Report). *Social Inclusion*, 1(2), 126.
- Koopmans, R. (2010). Trade-Offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-National Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(1), 1-26.
- Koopmans, R. (2013). Multiculturalism and Immigration: A Contested Field in Cross-National Comparison. *Annual Review of Sociology*, 39(1), 147-169.
- Koopmans, R. (2015). Religious Fundamentalism and Hostility against Out-groups: A Comparison of Muslims and Christians in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(1), 33-57.
- Koopmans, R. (2016). Does assimilation work? Sociocultural determinants of labour market participation of European Muslims. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(2), 197-216.
- Koopmans, R., Veit, S. & Yemane, R. (2019). Taste or statistics? A correspondence study of ethnic, racial and religious labour market discrimination in Germany. *Ethnic and Racial Studies*, 42(16), 233-252.
- Korteweg, A.C. & Yurdakul, G. (2014). *The headscarf debates: Conflicts of national belonging*: Stanford: Stanford University Press.
- Lafleur, J.-M., Marfouk, A. & Fadil, N. (2018). *Migratie in België in 21 vragen en antwoorden*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Lentin, A. & Tittle, G. (2012). The crisis of 'multiculturalism' in Europe: Mediated minarets, intolerable subjects. *European Journal of Cultural Studies*, 15(2), 123-138.
- Lesaffer, P. (2016, 17/07/2016). Aanhangers Turkse president plegen vandalisme en bedreigen tegenstanders. De wraak van Erdogan voelbaar tot in België. *Het Nieuwsblad*.
- Lesińska, M. (2014). The European backlash against immigration and multiculturalism. *Journal of Sociology*, 50(1), 37-50.
- Levels, M. & Dronkers, J. (2008). Educational performance of native and immigrant children from various countries of origin. *Ethnic and Racial Studies*, 31(8), 1404-1425.
- Levels, M., Dronkers, J. & Kraaykamp, G.L.M. (2008). Immigrant children's educational achievement in Western countries: origin, destination, and community effects on mathematical performance. *American Sociological Review*, 73, 835-1224.
- Lindley, J. (2002). Race or religion? The impact of religion on the employment and earnings of Britain's ethnic communities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(3), 427-442.
- Lister, C.R. (2015). *The Syrian jihad: Al-Qaeda, the Islamic State and the evolution of an insurgency*. New York: Oxford University Press.
- Loobuyck, P. & Meier, P. (2014). Imams in Flanders: A Research Note. *Islam and Christian - Muslim Relations*, 25(4), 471-487.
- Lynch, O. (2013). British Muslim youth: radicalisation, terrorism and the construction of the "other". *Critical Studies on Terrorism*, 6(2), 241-261.
- Major, B. & Sawyer, P.J. (2009). Attributions to Discrimination: Antecedents and Consequences. In T.D. Nelson (Ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (pp. 89-110). New York: Psychology Press, Taylor & Francis.

- Maliepaard, M. & Gijsberts, M. (2012). *Moslim in Nederland 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maliepaard, M. & Phalet, K. (2012). Social Integration and Religious Identity Expression among Dutch Muslims: The Role of Minority and Majority Group Contact. *Social Psychology Quarterly*, 75(2), 131-148.
- Maliepaard, M., Lubbers, M. & Gijsberts, M. (2010). Generational differences in ethnic and religious attachment and their interrelation. A study among Muslim minorities in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 33(3), 451-472.
- Malik, K. (2015). The failure of multiculturalism: Community versus society in Europe. *Foreign Aff.*, 94, 21.
- Mandaville, P. (2009). Muslim Transnational Identity and State Responses in Europe and the UK after 9/11: Political Community, Ideology and Authority. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(3), 491-506.
- Marks, G.N. (2005). Accounting for immigrant non-immigrant differences in reading and mathematics in twenty countries. *Ethnic and Racial Studies*, 28(5), 925-946.
- Meer, N. (2013). Racialization and religion: race, culture and difference in the study of antisemitism and Islamophobia. *Ethnic and Racial Studies*, 36(3), 385-398.
- Meer, N. & Modood, T. (2009). Refutations of racism in the 'Muslim question'. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 335-354.
- Meijer, R. (Ed.) (2009). *Global salafism. Islam's new religious movement*. London: C. Hurst & Co. Ltd.
- Meissner, F. & Vertovec, S. (2015). Comparing super-diversity. *Ethnic and Racial Studies*, 38(4), 541-555.
- Menjívar, T.C., Ruiz, M.-J. & Ness, I. (2018). *The Oxford handbook of migration crises*. New York: Oxford University Press.
- Modood, T. (2015). Integration and Multiculturalism: Focus on Western Europe. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second ed.)* (pp. 235-242). Oxford: Elsevier.
- Moran, M. (2017). Terrorism and the banlieues: the Charlie Hebdo attacks in context. *Modern & Contemporary France*, 25(3), 315-332.
- Musterd, S. (2005). Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects. *Journal of Urban Affairs*, 27(3), 331-348.
- Noppe, J., Vanweddigen, M., Doyen, G., Stuyck, K., Feys, Y. & Buyschaert, P. (2018). *Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2018*. Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur.
- OECD (2009). *International Migration: The Human Face of Globalisation*. OECD Publishing.
- OECD (2010). *Equal Opportunities? The Labour Market Integration of the Children of Immigrants*. OECD Publishing.
- Olsson, S. (2014). Proselytizing Islam - Problematizing "Salafism". *The Muslim World*, 104(1-2), 171-197.
- Ossewaarde, M. (2014). The national identities of the 'death of multiculturalism' discourse in Western Europe. *Journal of Multicultural Discourses*, 9(3), 173-189.
- Parekh, B. (2008). *European liberalism and 'the Muslim question'*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Pedersen, P.J., Pytlikova, M. & Smith, N. (2008). Selection and network effects - Migration flows into OECD countries 1990 - 2000. *European Economic Review*, 52(7), 1160-1186.
- Peek, L.A. (2005). Becoming Muslim: the development of a religious identity. *Sociology of Religion*, 66(3), 215-242.

- Perrin, N., Dal, L. & Poulain, M. (2007). *Appréhender «objectivement» les origines en Belgique: alternatives méthodologiques et implications statistiques, acte de colloque: Statistiques sociales et diversité ethnique: doit-on compter, comment et à quelles fins*. Montréal.
- Peter, F. (2006). Individualization and religious authority in Western European Islam. *Islam and Christian - Muslim Relations*, 17(1), 105-118.
- Pew (2006). *The Great Divide: How Westerners and Muslims View Each Other*.
- Phalet, K. & Heath, A. (2010). From Ethnic Boundaries to Ethnic Penalties: Urban Economies and the Turkish Second Generation. *American Behavioral Scientist*, 53(12), 1824-1850.
- Phalet, K. & Schönplflug, U. (2001). Intergenerational Transmission of Collectivism and Achievement Values in Two Acculturation Contexts: The Case of Turkish Families in Germany and Turkish and Moroccan Families in the Netherlands. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 186-201.
- Phalet, K. & Swyngedouw, M. (2003). Measuring immigrant integration: the case of Belgium. *Studi Emigrazione*, 773-804.
- Pina, Á., Corluy, V. & Verbist, G. (2015). *Improving the Labour Market Integration of Immigrants in Belgium*. OECD Publishing.
- Poppelmonde, J. (2016, 22/02/2016). Mensensmokkel leverde vorig jaar tot 6 miljard euro op. *De Standaard*.
- Poulain, M., Perrin, N. & Singleton, A. (2006). *THESIM: Towards harmonised European statistics on international migration*. Leuven: Leuven University Press.
- Raines, T., Goodwin, M. & Cutts, D. (2017). *The Future of Europe. Comparing Public and Elite Attitudes*. London: Chatham House.
- Rich, J. (2014). What do field experiments of discrimination in markets tell us? A meta analysis of studies conducted since 2000. *IZA Discussion Papers 8584*.
- Rogozen-Soltar, M. (2012). Managing Muslim Visibility: Conversion, Immigration, and Spanish Imaginaries of Islam. *American Anthropologist*, 114(4), 611-623.
- Roy, O. (2009). *L'islam mondialisé*. Paris: Le Seuil.
- Roy, O. (2017). *Jihad and death: The global appeal of Islamic State*. Oxford: Oxford University Press.
- Salih, R. (2004). The Backward and the New: National, Transnational and PostNational Islam in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(5), 995-1011.
- Salvatore, A. (2004). Making Public Space: Opportunities and Limits of Collective Action Among Muslims in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(5), 1013-1031.
- Salzman, M.B. (2008). Globalization, religious fundamentalism and the need for meaning. *International Journal of Intercultural Relations*, 32(4), 318-327.
- Santens, T. (2019, 26/05/2019). Vlaams Belang grote winnaar van de verkiezingen, partij wordt tweede in Vlaanderen. *VRT NWS*.
- Schaafsma, J. & Williams, K.D. (2012). Exclusion, intergroup hostility, and religious fundamentalism. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(4), 829-837.
- Scheffer, P. (2009). *Het land van aankomst* (12de herz. ed.). Amsterdam: Bezige Bij.
- Scholten, P. (2011). *Framing immigrant integration: Dutch research-policy dialogues in comparative perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Segers, F. & Arnoudt, R. (2014). Nood aan departement Binnenlandse Veiligheid. *VRT NWS*.
- Simon, P., Piché, V. & Gagnon, A. (2015). *Social Statistics and Ethnic Diversity: Cross-National Perspectives in Classifications and Identity Politics*. Cham: Springer International Publishing.

- Smits, F., Ruiter, S. & van Tubergen, F. (2010). Religious Practices Among Islamic Immigrants: Moroccan and Turkish Men in Belgium. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(2), 247.
- Somers, S. (2016, 23/07/2016). Gülenisten zijn terroristen. Ze moeten weg. *De Morgen*.
- Sorel-Sutter, M. (2011). *Immigration-intégration: Le langage de vérité*. Paris: Fayard.
- Stalker, P. (2001). *The no-nonsense guide to international migration*. London: Verso.
- Struys, B. (2018, 28/03/2018). "Home-grown" terroristen zijn gevaarlijker dan Syriëstrijders. *De Morgen*.
- Stuyck, K., Doyen, G., Feys, Y., Noppe, J., Jacques, A. & Buyschaert, P. (2018). *Survey Samenleven in Diversiteit 2017*. Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur.
- Sunier, T. (2014). Domesticating Islam: exploring academic knowledge production on Islam and Muslims in European societies. *Ethnic and Racial Studies*, 37(6), 1138-1155.
- Tillie, J., Koomen, M., van Heelsum, A. & Damstra, A. (2012). *Finding a place for Islam in Europe. Cultural Interactions between Muslim Immigrants and Receiving Societies*. EURISLAM Consortium.
- Timmerman, C. (2006). Gender Dynamics in the Context of Turkish Marriage Migration: The Case of Belgium. *Turkish Studies*, 7(1), 125-143.
- Timmerman, C., Fadil, N., Goddeeris, I., Clycq, N. & Ettourki, K. (2017). *Moroccan Migration in Belgium: More than 50 Years of Settlement*. Leuven: Leuven University Press.
- Toguslu, E. (2014). *Modern Islamic Thinking and Activism: Dynamics in the West and in the Middle East*. Leuven: Leuven University Press.
- Triandafyllidou, A. & Gropas, R. (2016). *European immigration: a sourcebook*. New York: Routledge.
- Tribalat, M. (2010). *Les yeux grands fermés: l'immigration en France*. Paris: Editions Denoël.
- Uhlendorff, A. & Zimmermann, K.F. (2014). Unemployment Dynamics among Migrants and Natives. *Economica*, 81(322), 348-367.
- Valdez, I. (2016). Nondomination or Practices of Freedom? French Muslim Women, Foucault, and The Full Veil Ban. *American Political Science Review*, 110(1), 18-30.
- Van den Broucke, S., Noppe, J., Stuyck, K., Buyschaert, P., Doyen, G. & Wets, J. (2015). *Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2015*. Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur.
- Van Hiel, A. (2016). *Iedereen racist: De multiculturele droom ontleed*. Leuven: LannooCampus.
- Van Reekum, R., Duyvendak, J.-W. & Bertossi, C. (2012). National models of integration and the crisis of multiculturalism: a critical comparative perspective. *Patterns of Prejudice*, 46(5), 417-426.
- van Tubergen, F., Maas, I. & Flap, H. (2004). The Economic Incorporation of Immigrants in 18 Western Societies: Origin, Destination, and Community Effects. *American Sociological Review*, 69(5), 704-727.
- Vandezande, V., Fleischmann, F., Baysu, G., Swyngedouw, M. & Phalet, K. (2009). Ongelijke kansen en ervaren discriminatie in de Turkse en Marokkaanse tweede generatie. Leuven: Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek (ISPO), KU Leuven.
- Vanduyndslager, L., Wets, J., Noppe, J. & Doyen, G. (2013). *Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2013*. Brussel: Agentschap voor Binnenlands Bestuur.
- Vaughan-Whitehead, D.C. (2003). *EU enlargement versus social Europe? The uncertain future of the European social model*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Vause, S. (2018). *1997-2017: een balans van twee decennia immigratie in België*. Brussel: Myria.

- Verkuyten, M. & Yildiz, A.A. (2009). Muslim immigrants and religious group feelings: self-identification and attitudes among Sunni and Alevi Turkish-Dutch. *Ethnic and Racial Studies*, 32(7), 1121-1142.
- Vertovec, S. (2010). Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*, 61(199), 83-95.
- Vidino, L. (2010). *The new Muslim brotherhood in the West*. New York: Columbia University Press.
- Vollebaek, K., Kymlicka, W., Banting, K., Modood, T., Jackson-Preece, J. & Udre, A. (2015). National minorities and the crisis of multiculturalism in Europe. *European Yearbook of Minority Issues*, 12(1), 33-55.
- Wang, A. (2016, 16/11/2016). "Post-truth" named 2016 word of the year by Oxford Dictionaries. *The Washington Post*.
- Wets, J. (2006). The Turkish Community in Austria and Belgium: The Challenge of Integration. *Turkish Studies*, 7(1), 85-100.
- Wike, R. & Grim, B.J. (2010). Western Views Toward Muslims: Evidence from a 2006 Cross-National Survey. *International Journal of Public Opinion Research*, 22(1), 4-25.
- Wright, M. & Bloemraad, I. (2012). Is There a Trade-off between Multiculturalism and Socio-Political Integration? Policy Regimes and Immigrant Incorporation in Comparative Perspective. *Perspectives on Politics*, 10(1), 77-95.
- Yaqin, A., Morey, P. & Soliman, A. (2018). *Muslims, Trust and Multiculturalism: New Directions* (1st ed. 2018). Cham: Springer International Publishing. Imprint Palgrave Macmillan.
- Yildiz, T. (2016). *Qui sont-ils? Enquête sur les jeunes musulmans de France*. Paris: Éditions du Toucan.
- Zemni, S. (2009). *Het islamdebat*. Berchem: EPO.
- Zick, A., Küpper, B. & Hövermann, A. (2011). *Intolerance, Prejudice and Discrimination. A European Report*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung Forum.
- Zschirnt, E. & Ruedin, D. (2016). Ethnic discrimination in hiring decisions: a meta-analysis of correspondence tests 1990 - 2015. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(7), 1115-1134.

Abstract

This article presents the findings of a qualitative literature review on the central questions in the Western-European “multicultural debate”, with specific regard for the Belgian region. The multicultural debate is defined as the public discussion on problems that are rightly or wrongly linked to the fact of living together in a culturally diverse context. The four key domains that are identified in this debate are the following: (im)migration, integration, discrimination/racism and the place of religion/Islam. This article attempts to offer an overview of the answers provided by the scientific literature within each of these domains. The main conclusion is that although there is undeniably a large volume of (raw) data available, especially with regard to migration and integration, the central questions in this debate are only to a very limited extent being answered with sound empirical findings. This makes it more difficult to reach a scientific consensus on these questions. Meanwhile, many have pointed out the series of political and societal shifts that have taken place in several western countries as a new “post-truth” era in which truth, facts and rationality no longer matter. As these developments have once again placed diversity and multicultural issues at the centre of public discourses and the collective imaginary, possible implications of the findings of this study in this context are discussed.

Keywords

Multicultural debate, (im)migration, integration, discrimination, Islam/place of religion, Western-Europe